

Dogonok Bandiagara szikláin¹

A dogonok Nyugat-Afrikában, Mali állam középső fennsíkján élnek: a Niger kanyarulatától délre, a fővárostól, Bamakótól keletre, a Bandiagara szikláin és annak lábainál, amelyről mára már várost is elneveztek. De Burkina Fasóban is megtalálható egy csoportjuk. A lélekszámuk vélhetően meghaladja a 2013-as népszámlálás 1,6 milliós adatát (lásd: Mali Demographic Profile, 2018). Kulturális sajátosságaik folytán jelentős a turistaforgalom vidékükön. Tömören összefoglalva e sajátosságokat, azt mondhatjuk, mind nagyobb nemzetközi érdeklődés veszi körül valóban egyedülálló közösségi életüket és mitológiájukat, maszktáncaikat, faszobrászatukat és építészetüket.

A dogon vidék földrajzilag is igen különleges. Három tájegység alkotja: egy parti sziklafal, egy fennsíkon elhelyezkedő terület és egy alföldi terület. A legnépesebb a sziklafal és környéke. Állandó folyóvizük nincs, viszont a téli időszakban sok hegyi patak fakad fel. Klímájukat a Szahel-övezet tulajdonságai jellemzik. Négy esős hónapot június közepétől október közepéig hosszú száraz időszak követ. A dogonok kényszerűen megoldást kellett, hogy találjanak a vízellátásra. Számos fedett víztározót alakítottak ki, és nagy számban ástak igen mély, sok esetben 80 méter mély kutakat. Ismeretes, hogy ez a terület is, mint az egész Szahel-övezet, a szárazságtól szenved az erdők és ezzel összefüggésben a ragadozók eltűnésével.

A dogonok történelmének megismerése nem könnyű, mivel hagyományosan írásossággal nem rendelkeztek. Mindemellett a nemzetközi kutatás, részben a szórt írásos feljegyzésekre, részben elsősorban a szóbeli forrásokra támaszkodva azt tartja, hogy különféle csoportjaik minden valószínűség szerint délről és keletről vándoroltak a 15. században mai területükre, mégpedig az iszlám térhódítás elől menekülve, mert nem kívántak az újonnan érkezett vallásra át-

BIERNACZKY SZILÁRD (1944) zeneszerző, italianista, afrikanista, költő, műfordító irodalmár, 1984-től az ELTE Afrikai Kutatási Program szervezője–vezetője, 2010 óta a Mundus Novus Könyvek Kft. irodalmi vezetője, a Magyar Afrika Tudástár megalapítója.

1 A jelen szöveg alapja egy. a pécsi tudományegyetem meghívása nyomán elhangzott előadás (2019. április 16.), amelyre a Pécsi Tavaszai Afrika Napok keretében került sor.

térni (bár tőlük északra ma is a moszlim fulanik területei helyezkednek el, akikkel napjainkban mind gyakrabban kerülnek összeütközésbe). Ugyanakkor főleg hagyományaik, kultúrájuk és bizonyos fokig nyelvük alapján is úgy vélik, a nyugat-afrikai mande népcsoporthoz (lásd: manding, bambara, gyula, bozo, kasszonké, kuranko, bissza, kpelle, dan, szoninke, szuszu, dzsallonke, mende stb.) tartoznak.

Feltételezik, hogy a 13. században, mások szerint már a 11-12. században elkezdődött az ún. mande szétsugárzás, amelynek során indult meg e népek elvándorlása. Összetartozásukat mutatja, hogy nem is olyan régen még rendszeresen összegyűltek a magukat e népek körébe tartozók képviselői. Egykor ugyanis két évente részt vettek a 30 szövetséges etnikai csoport találkozásánál, ahol felelevenítették közös származásukat, egymást váltogatva idézték fel a világ keletkezését az egyetlen isten által, a mitikus családfákat, majd a szövetséges családok történetét. A szövetségbe persze nemcsak mande népek, hanem néhány más nyugat-afrikai nép is beletartozott.

Mai területükre érve a kurumbákba ütköztek, akik előttük hagyták el az eredeti mande területeket. Velük valamiféle együttélést alakítottak ki, és mára ez az előőrsöt képező törzs vélhetően részben beolvadt a dogonokba.

Sajátságos epizódot, különös mozzanatot képez a dogonok történelmi múltja tekintetében, hogy a mintegy 500 méter magas Bandiagara-sziklák oldalában elhelyezkedő, igen nehezen, csak kötéllel trák segítségével elérhető barlanglakások, közösségi helyiségek, kultikus helyek és temetők eredetileg nagyrészt egy általuk *tellem*nek nevezett nép birtokában voltak, amelyek az ásatások tanúsága szerint a 11-15. században éltek itt, de valamikor a 15. században nyomtalanul eltűntek. Helyüket pedig a bevándorló dogonok foglalták el. E népről a dogonoknak nem sok tudomásuk van. Ha megkérdezik tőlük, mit tudnak róluk, csak ilyesmit mondanak: szárnyuk volt, és tudtak repülni... kicsi embereknek, pigmeusoknak talán, vörös emberkéknek vélik ma őket. Viszont ők maguk a tellemeknek tulajdonítják a sziklameredélyeken kialakított házak, gabonatórolók és más helyiségek jó részét, és tőlük származnak ugyancsak az ásatások tanúsága szerint a legkorábbi, 11. századig visszavezethető afrikai textilmaradványok.

A dogonok vándorlásaik során négy nagy törzset formáltak, ezek a Dyon, az Aron, az Ono és a Domno. A négy részre oszlás mitológiájukkal is összefügg, de erről majd később. Minden dogon ma is őrzi annak tudatát, melyik törzshöz tartozik, egykor ez szabta meg településeik arculatát, de falvaikban ma már különböző ágakhoz tartozó családok élnek együtt. Az egyébként alapvetően igen békés dogonok a gyarmatosítás előtt sokat szenvedtek harcias szomszédjaiktól. Ennek következménye, hogy az általuk sokkal ritkásabban elfoglalt síksági területen ma is vegyes lakosságú falvakban élnek szimbiozisban, pl. a mosszikkal, a kurumbákkal, a bambarákkal, a szongájokkal és a már említett fulanikkal.

Nyelvüket a kutatók legtöbbször a Niger-Kongo nyelvcsalád független csoportjának tekintik, bár vannak kísérletek, hogy kimutassák az ugyanebbe

a nyelvcsaládba tartozó és számos nyelvet magába foglaló, mande nyelvcsoporthal való kapcsolatait.

E kétségkívül nagy figyelmet érdemlő nyugat-afrikai kultúra feltárását a múlt század harmincas éveitől kezdve Marcel Griaule francia etnológus (1898–1956) és munkatársai, Germaine Dieterlen, Solange de Ganay, Denise Paulme, Deborah Lifchitz, Michel Leiris és még mások végezték el, mégpedig az ún. Griaule-misszió kereteiben, folytatva a munkát a világháború után a negyvenes-ötvenes években is. Griaule korai halálát követően a munkát elsősorban Dieterlen, illetve Griaule lánya, Geneviève Calame-Griaule folytatta. A népre vonatkozó szakirodalom mára igen gazdaggá vált.

Maga Marcel Griaule nagyszámú dolgozat mellett egy nagy terjedelmű monográfiában a dogon maszkos szokásokat örökítette meg (1938), egy kisebb kötetben (1938) pedig az általa gyűjtött gyerek- és felnőttjátékok leírását, szöveges anyagát adta közre, mégpedig az előzőhöz hasonlóan számos ábra és rajz kíséretében. A dogon mitológiát bemutató és Dieterlennel közös műve (*Le renard pâle. Le mythe cosmogonique / A vörös róka. Kosmogóniai mítosz*, 1965) már csak jóval a halála után jelent meg.

Mindemellett most, e francia tudócsoport tevékenységét megelőző időkből, egy amerikai utazó, William Seabrook magyarul is megjelent könyvéből (*Jungle Ways/Utak a duzsugelben*, 1931) idézem a következő ihletett sorokat:

„Bolond tájék ez, függőlegesen épült városaival, szikláival, sáncaival és szakadékaival, alagútjaival, köteleivel, végtelen meredek kőlépcsőivel, melyek csodálatos módon vezetnek fel az égbe, mint Jákob lajtorjája... Amint egy szerpentinúton sziklák és terméketlen földek között Sanghához közeledtünk, egy városhoz, melyet ugyan primitív négerék építettek, mégis kísértetiesen olyan volt, falvaival és tornyaival, mint a régi kereszties lovagok egy vára...”

Persze a dogonoknak a megélhetésüket biztosítaniuk kellett, amelyhez viszont természetesen nem a sziklák vidéke, hanem főleg az alföld szolgált, ahol volt elegendő megművelhető föld, és igény szerint lehetett terjeszkedni. Persze a fennsík, sőt még a sziklafal környéke minden kis földdarabkáját is megművelték, csak a meg nem művelhető helyekre építve falvaikat.

A mezőgazdaság alapja a mezőgazdasági ciklusok időbeli számbavétele. A dogonok mezőgazdasági naptára októberben kezdődik a köles aratásával, amelyet egy ünnep is követ. Az év 12, egyenként 30-30 napos holdhónapból áll, 5 napos hetekre osztva. Négy évszakot különböztetnek meg: *bago* (a száraz időszak kezdete), *nay banu* (a száraz időszak), *bado* (május, utolsó hold az esők előtt), *dine* (esős időszak). Az esős időszakban minden épkézláb dogon a mezőkön dolgozik. A férfiak végzik a nehéz munkát, az asszonyok és gyerekek őrzik a földeket a vetésekre veszélyes állatoktól. A kölest és a cirokot június közepén vetik, a rizst egy hónappal később, és egy hónappal előbb aratják. Szórással vetnek. Majd a mezőt elárasztják, és az eső ilyen állapotban tartja a földeket

aratásig. Szólhatunk még a nevelt és vad gyümölcsfák termésének a begyűjtéséről. Másrészt növényi zsiradék készítéséről, olajat préselnek szezámagból, diófélékből és a gyümölcsök magjaiból.

A konyha az asszonyok és lányok birodalma: főzelékeket készítenek, húsokat sütnek, fűszeres mártásokat állítanak elő, mézsört is érlelnek. A fazekasságot is a nők űzik, néha iparszerűen. És női tevékenység a fonalak fonása és a szövetek előkészítése (a szövés férfimunka). Míg a fémek, fák, bőrök megmunkálása ugyancsak a férfiak feladata.

A dogonok természetesen háziállatokat is tartanak. A szamarak a szállítást szolgálják, a szárnyasok, kecskék, juhok és szarvasmarhák a táplálkozást. A vadászat a kiszáradás és az erdei állatok eltűnése miatt napjainkra lényegében megszűnt. A halászat, a víztározóknál, amelyre a száraz időszakban kerül sor, általában közös munka. Mindenki részt vesz benne, cserébe egy-egy részt kapnak belőle, a nagyobb rész persze a tulajdonosé.

Hadd említsünk itt egy olyan mozzanatot, amelyben a régi formalizált afrikai élet egy különösen jellemző mozzanata tárul a szemünk elé. A dogonok egy mindössze egyetlen napra összpontosuló rituális halászatáról van szó.

A törzs Bamba városban és környékén lakó tagjai régi időkre visszamenőleg űznek egy sajátos hagyományt. Egy éven át tilos halat fogni egy közeli, apró és szentnek tekintett tóból, kivéve az év egyetlen napján, ez az úgynevezett *antogo* nap, amikor a halászati tilalmat feloldják, és az *antogo* rituális halászati szertartás keretében kifogják a tó szinte teljes halállományát. Év közben szigorúan ellenőrzik és védik a tavat a tolvajok ellen, amelyhez ez a különleges hagyomány kapcsolódik. De nemcsak mint élelemforrás, mint időjelző is szerepet kap: a kiszáradása jelzi az ott lakóknak, hogy a nyár derekán járnak. A tömeges halászat napján a férfiak és a fiúgyermek felrakoznak a tó partján (a nők nem vehetnek részt eme villámhalászatban). A jelzésül szolgáló lövést követően eszeveszett rohanásba kezdenek halászkosaraikkal a kezükben, és igen rövid idő alatt lehalásszák a tavat.

Egyébként a dogon falu magába foglalja a közös területet, a közös magtárakat, a *toganát*, az „emberek menedékét”, vagyis a férfiak gyülekezőhelyét, a menstruáló asszonyok faluszéli kunyhóit, a közösségi kultuszok oltárait, a kutakat és a víztárolókat. A falun belül negyedeket formáltak, amelyekben egy vagy több családi ház (*ginna*) helyezkedik el a saját tulajdonban levő raktárakkal. A kasztozókba tartozók, kovácsok, cipészek, vargák és más kézművesek a falu közelében vagy elszigetelt házakban laknak, esetleg ők is negyedekbe csoportosulnak. A lakóhelyek, magtárak, szentélyek szalmával kevert és napon megszáritott negyed sár (agyag?) téglákból épültek, amelyeket agyaggal tapasztottak. A házak többnyire négyszögletesek, amelyekhez félkör alakú helységek és terasz kapcsolódik. A kis terjedelmű helységekben nincs világítás. A felső emeletet létrával lehet csak megközelíteni.

A dogon közösségek, amint az előbbiekből is kitűnt, elkülönülő egységekre bomlanak. Férfiak és nők, beavatottak és még be nem avatottak, földművelők

és kasztok. A családot mindig annak legidősebb tagja irányítja, a falvakat pedig az ugyancsak a legtöbbször ős öreg vallási vezető, a hagon. A földek közös tulajdonban vannak. Minden család a társadalmi hierarchiában betöltött rangja szerint jogosult egy-egy parcella föld időszakos birtoklására. Újabb időkben ez a hagyományos társadalmi struktúra, illetve gyakorlat persze lebomlóban van.

Ugyanakkor viszont hangsúlyoznunk kell, hogy a társadalmi, gazdasági, illetve politikai szervezet, amint majd teremtésmítoszukból is látni fogjuk, a mindmáig megőrzött animista vallással van szoros összefüggésben. A dogon hiedelemrendszer kiindulópontja Amma, a teremtő isten, akinek a cselekedetei egy igen bonyolult és terjedelmes mítosztörténetbe ágyazódnak bele. Rövid kivonatát Katona Imre és Ecsedy Csaba fogalmazta meg egykor a *Mitológiai ábécé* (1970) számára:

„Az örökkévaló égisten, az egyetlen és mindenható Amma egykor megteremtette a világot egyetlen marék agyagból. Ezután élőlényt is akart alkotni, ezért férfierejét egy természetangya-várba ültette át, és »feleségévé« tette a Földet, amelynek nemi szerve egy másik természetangya-domb volt. Minthogy azonban a zárt természetdomb megtermékenyítése nem sikerült, lemetszette a tetejét. (Ezt jelképezi máig a dogon serdülő lányok beavatási operációja, az excízió, a klitorisz megmetszése.) Most már sikerült a megtermékenyítés, és megszületett Ogo, a sakál. Amma nem volt elégedett a teremtéssel, embert is akart alkotni, ezért a vízből megteremtette Nommót (aki egyben Ogo szellemi transzformációja is volt). (A dogonok a sakált tartják törzsi totemállatuknak.) Nommo páros lélekkel rendelkezett, hermafrodita volt. Amma, hogy biztosítsa a szaporodást a földön, különválasztotta Nommo férfi és női személyiségét. A beavatási rítusokig ma sincs társadalmilag elismert neme a gyermeknek, »semleges«; avatáskor »dől el«, a hit szerint, hogy fiú lesz-e vagy lány.”

Ez az összefoglaló rövidege folytán (némileg értelemzavaró módon) lényeges mozzanatokot hagy el. Így Germaine Dieterlent kell segítségül hívnunk, aki legalább négy alkalommal igyekezett jól és pontosan megszövegezni az egyébként igen bonyolult dogon mítosztörténetet. Ezúttal tőle is csak az egyik rövidebb változat részletét idézzük (legteljesebb megfogalmazása mellesleg hosszabb, mint eme tanulmányunk). Mint írja:

„Amma, aki a világot teremtette, annak igazgatását – vagyis szervezését és kifejlesztését időben és térben – átadta első, élő lélekkel ellátott teremtményeinek, akik a Nommo nevet viselték. Kettő közülük Ammával fent az égben lakik. A harmadik a földön, itt is a vízben, az élet elemében, s ő az, akit az égbeliek utóbb feláldoztak, hogy ezzel helyreigazítsák azt a kozmikus lázadás okozta zűrzavart, amit (*eme harmadik Nommo*) égben maradt ikertestvére (*a negyedik Nommo*), a föld alkotója okozott, mielőtt vétke miatt, rókává

változtatva, alábukott a földre. A feláldozott Nommo feltámadt, s leszállt a földre egy bárkában, amelyben minden benne volt, amit Amma teremtett, hogy így azután idelent élhessen. Az emberek ősei (tehát Dyon, Aron, Ono és Dommo) is a bárkában voltak. Őket a földre szállt Nommók a maguk fiainak tekintettek...”

Vagyis amit Dieterlen nem mond ki, valamennyi Nommo a földre érkezik, mint az első emberek isteni elődei (az interneten levő legtöbb esetben igen zavaros ismertetések erről megfélekezve egyetlen Nommóról beszélnek). A róka (amely kétségkívül összevethető a keresztény mítosz ördögével) bajkeverésével megteremti a halált, amely így már örökre elkíséri az emberiség életét. Maga a dogon mítosz persze az elmondottaknál jóval részletesebb, bonyolultabb. Azonban úgy véljük, az előbbieket során közreadott ismeretek a tisztánlátáshoz ezúttal elegendők.

A néprajzkutatás, az etnológia régi vitája a rítus és mítosz elsőbbségének kérdése. Mi erről nem akarunk most vitát nyitni, különben is a szakirodalma szinte áttekinthetetlen. Azt viszont fel kell tárnunk, a teljes dogon mítosz talán legismertebbé vált mozzanata az, hogy Amma isten, miután gondosan megtervezte a teremtést, létrehozta a napot, a holdat, a csillagokat és a földet is, a Nommókat a Szíriusz-csillagképből küldte le bárkában a földre. Griaule és Dieterlen több mint másfél évtizednyi terepmunka után, a negyvenes évek végén jutottak ennek a hitelennek a tudomására, és persze publikációk sorában tárták fel a különleges újdonságot. Ezoterikus magyarázatokra hajlamos kutatók lecsaptak a dogon mítosz eme új elemére, és rövidesen felbukkant a feltételezés arról, hogy a dogon mitológia földönkívüli látogatók emlékét őrzi.

Nem kívánunk ebbe a vita-tengerbe most belebocsátkozni, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy én magam a szkeptikusok, mi több, a tagadók közé tartozom. Vajon miért?

Magam szerkesztettem a múlt évben 100 esztendősen elhunyt Guman István csillagász kitűnő könyvét, amelyről a Wikipédia cikkírója annyit említ, hogy kollégánk nem foglal állást, csak a tényeket sorakoztatja fel. Magam jól ismerem Guman véleményét, amelyet egyébként rövidebb formában német nyelven is közzétett. És elmondhatom, ő legfőbb céljának azt tekintette, hogy ezt a különös gondolati képződményt visszahelyezze a dogonok mitológiájába. Egyértelművé tette álláspontját azzal, hogy egy 1894-ben megvalósult európai csillagászati expedíció (napfogyatkozás megfigyelése Nyugat-Afrikában) következményeit (az afrikaiak akkor szerzett ismereteit) véli felbukkanni a dogonok Szíriuszhoz kötődő képzeteiben. Mellesleg mások egyébként jezsuita papok nyugat-afrikai tevékenységének a hatását látják e sajátos mitológiai epizód megteremtődésében.

Guman könyvét már felhelyeztük a Magyar Afrika Tudástárba az internetre, mindenki elolvashatja. Éppen ezért én nem szűk szakmabeli, vagyis csillagászati közelítéssel, inkább etnológiai és filológiai módszertani felkészültségem

vértetében, szeretném a következő dolgokat e végeláthatatlan vita kapcsán megemlíteni:

1) Érdekes módon a földön kívüli látogatóknak semmilyen fizikai nyoma nem maradt, miközben a dogonok még a tellemek aprócska maradványait is máig őrzik.

2) Amíg Amma isten üzenetét 260 jelképben ábrázolják a helybéliek, a látogatók után semmilyen jelanyag nem maradt (kivéve néhány olyan jelet, amelyet az ezoterikusok próbálnak elképzeléseik jegyében értelmezni). Annak a fából faragott kapunak a figurális tematikájában például, amelyben hosszított koponyájú alakok kapnak helyet, másokkal ellentétben nem igen tudom felfedezni a földönkívüli látogatókat, sokkal inkább, mondjuk például, a Kongóban élő, eltorzított koponyájú mangbetu etnikai csoport sajátos antropológiai alakzatát látom bennük.

3) De talán ennél is látványosabb az a felvetés, amely az első szkeptikus, Ian Ridpath 1978-ból származó írásában található: a dogon teremtésképzet egyik fő mozzanata, az Amma teremtette világtörzés, amelyben ő sem, én sem tudom felfedezni a szemmel nem látható csillagokat (Szíriusz B és C), sokkal inkább egy sajátos mítosz rajzosan is ábrázolt elemeit (a dogonok különben is hajlamosak életük számos mozzanatát, szokásait, törvényeit jelképekkel is alátámasztani).

4) Egy mostanság kevésbé idézett, de mégis csak igen fontos információ mindehhez ugyancsak egy csillagásztól származik. Kenneth Brecher „Sirius Enigmas” című tanulmányában arra igyekszik ráirányítani a figyelmet, hogy az Ókorból egy sor információ ismert, amelyben a Dog Start (Kutya Csillagot), a Szíriusz-csillagkép központi napját vörösnek észlelték, miközben az napjainkban kék-fehér színezetűnek látszik. Elemzésének részleteit itt nincs lehetőség feltárni. Mondanivalójának lényege az, hogy egy olyan kérdéssel állunk szemben ennek az ily rövid idő alatt elképzelhetetlen színváltozásnak a láttán, vagyis a kozmikus történelem kapcsán, amelyre ma még nincs válasz.

5) Van a tarsolyunkban még egy sajátos tudománytörténeti esemény, amely komparatív jelleggel alátámasztja véleményünket. A nyugat-afrikai baulék félig mitikus, félig valós államteremtő királynője, Aura Poku története az egyébként kiváló korai francia kutató, Maurice Delafosse egy 19. század elejéről származó töredékes gyűjtéséből vált ismertté, amelyet aztán például az ismert német tudós, Hans Himmelheber is fel- vagy átdolgozott baule folklórt feltáró könyvébe illesztve. Fabio Viti olasz kutató viszont nemrégiben kimutatta egy rendkívüli figyelmet érdemlő írásában, hogy a legenda kizárólag Delafosse gyűjtéséből maradt fenn, a még 100-150 éve létezett további vélhetően sokkal teljesebb változatok kihullottak az emlékezetből. És a mára még nevezetes regényt is inspiráló mítoszmese Delafosse hiányos, töredékes és európai szemüvegen át megközelített, feljegyzett története alapján került vissza, él az egyébként még ma is inkább a szóbeliségre épülő eredeti baule etnikai környezetben. Vagyis mi, néprajzosok immár sok évtizede állítjuk, az Európán kívüli kultúrák feltárásakor

nincs lehetőség, sosem volt, érintetlen, őszállapotú kulturális jelenségekkel szembetalálkozni. Minden csoport, még a pigmeusok is hordoznak világukban kívülről átvett hatásokat, más népek külső érintkezéseinek nyomai akár az ókorig is visszavezethetők szellemi kincsestáruk elemzése közben. Esetünkben egyébként az úgynevezett könyvekből, írásos forrásokból bekövetkező vissza-folklorizálódással állunk szemben.

Ami viszont a mitológia meg- és átélését, vagyis a rítusokat illeti, ismét Dieterlen írását kell idéznünk:

„A dogonok vallásában (*vagyis vallásgyakorlásában*) egész sor olyan kultikus szertartás található, amely elsősorban mindig istenhez, vagyis Ammához szól, de akadnak olyanok is, amelyek isten megbízottjaihoz: a Nommókhoz, a mitikus ősökhez vagy a családok (valamennyi család) őséhez fordulnak. Ezek a kultuszok gondosan kidolgozott formában átfogják a dogonok mindenféle és fajta egyéni és közösségi tevékenységét. Ez a szemlélet az embert egy megtervezett, egységes világegyetemhez köti, olyan kategóriákba rendezett világegyetemhez, ahol a kategóriák a társadalmi szervezet, a gyakorlati tevékenység ágai, a gazdasági élet, a nevelés (stb.) megfelelői.”

Tegyük hozzá, éppen Dieterlennek és kollégájának, a *cinematic griot*, vagyis a filmművészet griotja jelzővel illetett kiváló francia etnológusnak, a néprajzi filmek területén kiemelkedő eredményekkel rendelkező Jean Rouch-nak köszönhetjük, hogy nyolc, mintegy másfél órás film formájában ismerhetjük meg a dogonok legkülönlegesebb rítussorozatát, amelyet hatvan évenként hét éven át néhány héten keresztül tartanak, és amelynek során a halotti kultusz megélése mellett a legfontosabb a teremtés felidézése. Mégpedig maszktáncok formájában, amikor is a világ teremtését a több méter hosszan fej fölé magasodó sirige vagy sirigue maszkos úgy idézi fel, hogy a földre lehajló kanaga maszkosok fölött többször körbe fordítja fejére helyezett ékét. (A különleges keresztre emlékeztető kanaga maszkok a kutatók szerint egyébként Ammát jelképezik.) Mellesleg e rituális ünnepi események szüneteiben barlangokba elvonulva a legöregebbek adják át a legfiatalabbaknak ismereteiket, hogy azok újabb 60 év múlva azokat továbbadhassák. Még annyit, a hatvanéves ciklust régészeti feltárások is igazolják, miszerint a régi ünnepek előásott maszkjai radio-carbon vizsgálatok szerint valóban 60, 120 és 180 évesek.

A dogon ünnepek, ünnepi ciklusok bemutatása akár egy féléves egyetemi szeminárium témája is lehetne. Ugyanígy a dogon maszkok megismerése is, amelyeknek a kutatók szerint legalább 80 féle típusa ismeretes, a mitológiával, hiedelmekkel összekapcsolódva, sokéves elmélyülést kívánna meg. Éppen ezért most inkább néhány gyöngyszemet szeretnénk feleleveníteni a dogonok szövegművészetéből.

Sokszor idéztem, ezúttal se állom meg, hogy ne említsem, hogy míg az európai folklórkutatásban kevésbé megjelenő műfaj a köszöntő formula, az eddigiekből

is kitűnően a mi világunknál sokkal szervezettebb, formalizáltabb, hagyományos afrikai társadalmi élet keretei között a dogonok (is) pl. így köszöntik egymást, ha összetalálkoznak:

1. *Üdvözöllek!*
2. *Üdvözöllek!*
1. *Békében élsz?*
2. *Én igen.*
1. *És a feleséged?*
És a gyermekeid?
És a nagy föld?
És az állatok?
2. *Békében élnek ők is.*

Számtalanszor tettünk említést arról, hogy bizonyos nyilvánvalóan létező afrikai hagyománytörzsek nem váltak ismertté, mégpedig kutatói figyelmetlenségből. A dogonok esetében is mitológiájuk és rítusaik különös vonásai elvonták a figyelmet pl. meséikről vagy dalköltészetükről. Így mindössze egy hanglemez ismertető szövegéből tudjuk idézni annak a fiatal fiúnak az énekét, aki éppen a feleségválasztás dilemmáját osztja meg hallgatóival, persze jelezve ezzel azt is, hogy a dogonoknak is vannak (kell, hogy legyenek) egy személyre valló élményei:

*Hová, hová,
hová menjek házasodni?
Doon faluba?
Vagy máshová talán?
Hová, hová,
hová menjek házasodni?*

Másik azonos helyről vett idézetünk viszont a helybéli és a vándor varázsló-doktorok, az ún. herbalista gyógyítók érdekesfeszültségét jeleníti meg:

*Én mondom nektek, a gyógyítók mi vagyunk,
Itt helyben meggyógyítunk benneteket,
Mi jobbak vagyunk azoknál a varázslóknál,
akik faluról falura vándorolnak,
mi vagyunk az igazi gyógyítók,
Ők pedig nem mások, pusztán csak kuruzslók.*

Vallási kötődésű költészetük viszont természetesen rendkívül gazdag. Griaule a dogon maszkokkal, maszkos táncokkal, a maszkos szokásokhoz kötődő hiedelmekkel és rítusszövegekkel foglalkozó, azokat közreadó nagy művében

összeállított egy kb. 40 oldalnyi ciklust is (bár több tucatnyi más szöveglejegyzés is található a monográfiában). Ebből vesszük a következő Ammát megidéző szövegeket:

A VILÁG TEREMTÉSE

Amma, légy üdvöz!
Amma után, Föld, légy üdvöz!
Föld után, Kőszirt, légy üdvöz!
Kőszirt után, (Nagy Totem) Kőszirtjei, üdvözet néktek!
(Nagy Totem) Kőszirtjei után, (Többi Totem) Kőszirtjei,
üdvözet néktek!
(Többi Totem) Kőszirtjei után, Jébanok, üdvözet néktek!
Jébanok után, Andumbuluk (1), üdvözet néktek!
Andumbuluk után, Omoszanu, légy üdvöz!
Omoszanu után, Omodivenu, légy üdvöz!
Omodivenu után, Diveionnugu, légy üdvöz!
Diveionnugu szavait Amma bezárta egy sziklaoduba.
Diveionnugu után, Donikere, légy üdvöz!
Minden szó Gyinu szava.
(Gyinu) Muno! – légy üdvöz!
Muno után, Munokanna, légy üdvöz!
Munokanna után, Kannamanga, légy üdvöz!
Kannamanga után, Onovagna, légy üdvöz!
Onovagna után, Dionszeo, légy üdvöz!
Dionszeo után, Manumine, légy üdvöz!
Manumine után, Szadjimme, légy üdvöz!
Minden, ami létezik, Ammától való.
Amma (teremtette) a földet, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) az égboltot, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a vizet, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a lamantint, jól végezte a dolgát.
Az ég vize lehullott a földre, és befolyt a repedésekbe.
Amma (teremtette) a Jébanokat, jól végezte a dolgát.
A Jébanokat a sziklákra tette.
Amma (teremtette) az Andumbulukat, jól végezte a dolgát.
Őket (is) a sziklákra tette.
Ő (teremtette) a fákat, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a kaméleont, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a teknősbékát, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a Gyinukat, jól végezte a dolgát,
a nagy fára tette őket.

*Amma (teremtette) a bozótos ragadozóit, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a gerlicét, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a bozótos urát, jól végezte a dolgát.
Ő (teremtette) a bozótos hiénáját, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtette) a bozótos gepárdját, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtett) mindent, jól végezte a dolgát.
Amma (teremtett) mindent férfit, minden asszonyt,
jól végezte a dolgát,
Amma (tette, hogy) a vének kígyóvá változzanak,
jól végezte a dolgát.
A vének bementek a sírverembe.*

FÖLD ÉS ÉG VISZÁLYKODÁSA

*(Azt mondja) a Föld: (én vagyok) a (leg)öreg(ebb).
(Az mondja) az Ég: (én vagyok) a (leg)öreg(ebb).
Amma haragos szíve hevessé, hevessé (vált a dühtől).
(Amma) az Eget letaszította a Földre.
A Föld kicsi
Az Ég a (leg)öreg(ebb)!
Baj (zúdult) az emberekre.
Baj (zúdult) a férfiakra.
Baj (zúdult) az asszonyokra.
Baj (zúdult) a gyermekekre.*

AZ EMBEREK ÚJRATEREMTÉSE

*Ammának nyugodt volt a szíve.
Az Ég újra fölszállt, apja házában üldögélt.
Az Ég újra fölszállt, Amma (újra teremtette) a férfiakat,
jól végezte a dolgát.
Asszonyokat, jól végezte a dolgát.
Gyermekeket, jól végezte a dolgát.
A Földre helyezte őket.
Amma Jébanokká (váltottatta) a kígyókat,
jól végezte a dolgát.*

A dogon szóművészet talán legfőbb műfaja a *tige*, vagyis dicsérő ének. Itt magamat kell idéznem. 1993-ban jelent meg a Világirodalmi Lexikon 15. kötete, ebben írtam a következőket:

„A tige... értelmezése igen sokrétű: engesztelő formula, jelige, rangnak, címnek szóló tiszteletadás, köszöntési formula, dicsérő-név stb. A mande csoportba tartozó, igen fejlett és bonyolult mitológiával rendelkező nép nagy fontosságot tulajdonít e »műfajnak«, mivel számukra a szó, s így a varázserőjű tige *nyama*-val (manaisztikus testetlen életerővel) bír.

Hasonlóan a manding csoport... más népeinek dicsérő formuláihoz a tige sajátos szerepet tölt be a hagyományos életközösségben. A *tigere* ige értelme: 'közhírré tenni, ünnepélyesen kihirdetni az ünnepi kihirdetendőt', avagy 'kimondani a jeligét'.

A tigék gyakran csak egymondatos szólásra korlátozódnak, de több száz soros, elbeszélő karakterű »ritmikus beszéllé« is fejlődhetnek. Általában a »címezett« (emberek, ősök, istenek stb.) valamely fizikai vagy erkölcsi vonását ragadják meg, írják le, mitikus, történeti és anekdotikus események különféle mozzanatait foglalva magukba. Amma, a legfőbb isten egyetemes hatalmára figyelmeztet. Például: »Ha a Tabi szikla ajtószárnyai becsukódnak, nem lehet többé oda belépni.« Vagy a hangyák által feltalált táncos szokások mitikus eredetére utal: »A rostok a hangya rostjai.« A *gyon* és az *ono* törzs eredetmítoszait idézi fel: »Gyon egy bambuszrúd lyukából keletkezett.« Vagy: »Ono asszonya Nommo asszonya.«

Különösen fontos, amit Deborah Lifszyc (1940) hangsúlyoz: ennek a dognok számára oly nagyfontosságú irodalmi kategóriának a jelentősége kiténik abból is, hogy sajátos költői nyelvezettel kapcsolódik össze, amely elkülönül a hétköznapok nyelvétől. Solange de Ganay könyvében (1941) számba veszi a tige műfajába tartozó „szóművészeti alkotások” különféle szerepköreit. Eszerint a tige lehet udvariasságot kifejező formula, fogadalmat, intést vagy hízelgést magába foglaló szólás, köszönetnyilvánítás, imádság, varázslás és gúnyolódás.

Az emberekre irányuló tige-jeligék kapcsolatban állhatnak a törzzsel, törzsi alcsoporttal, foglalkozásokkal, társadalmi vagy vallási helyzetekkel, a maszk társasággal és rítusaival, a testrészekkel, a nagy tisztelettel övezett maszkokkal és a gyászszertartásokkal (a halál társadalmi helyzete, az asszonyok temetése, a lélek eltávozása stb.).

De ezek a dicsérő-engesztelő formulák kiterjedhetnek az ősökre, a háborúkra, a természetfeletti lényekre (az Amma legfőbb isten által uralt egész pantheonra), valamint a növényekre, állatokra és tárgyakra (pl. amulettekre) is.”

Az idevágó francia kutatások egyik legnagyobb értékét képviseli az *aru* törzsi csoport 885 sort kitevő névdicsérője, amelyet G. Dieterlen adott közre 1982-ben, és amelyet az új *hohon* (főpap) felszentelésekor mondanak el nyilvánosan dob kíséretében, majd évente a vetés ünnepén (*bulu*), utoljára pedig halálakor, gyászszertartása során ismétlik meg.

Lifscitz gyűjtéséből most egy asszony halálakor elhangzott szöveget idézünk, megemlítve, hogy a halál problematikája egyébként átszövi a dognok

ritusait, teremtésmítoszt felidéző nagy éves ünnepeik is mindig előbb valamely halotti kultusz megjelenítésével kezdődnek. Másrészt az ének szövegéből is kiderül, hogy bár a dogonoknál a közösségi életterben nem túl sok szerep jut a nőknek, viszont igen nagy tisztelet övezi őket:

*Az asszony, mártáskavaró fakanalával, meghalt,
Köszönet érte, egy nap finom szálát sodort*
[A dogonoknál a nők fonnak, a férfiak szőnek: takácsok]
Másik nap vastag szálát sodort
Sok-sok szálát megsodort
Köszönet érte, köszönet neki a tegnapiért
Köszönet a tegnapiért, és hogy dolgozott a mezőn,
Köszönet érte, Amma isten sok gyermeket adott neki,
Köszönet érte, hogy táplálta és felnevelte őket,
Köszönet, Köszönet a vízért, köszönet
[a víz itt az asszony által számos alkalommal készített köles sörről utal]
Amma isten megvetett ágyat adott neki
Méltó hajlékba helyezte őt, hála érte.

Végül egy mesét szeretnénk feleleveníteni. Bár sokáig csak igen szótan ismerhetjük meg a dogonok köréből ezt a műfajt, főleg Denise Paulme meseelemzéseiből, aki mindig egy-egy dogon mesét is beillesztett az általa idézett példák sorába. Viszont Geneviève Calame-Griaule (1924–2013) élete utolsó korszakában (2006) végre közreadott egy rendkívül értékes mesegyűjteményt kétnyelvű formában, igen gazdag értelmező megjegyzésekkel. Ebből a kötetből idézünk egy példát, jelezve, hogy a szöveg kétségtelenül, mondhatni, harsogva igényli az értelmezést:

„Fiatallányok gyűltek össze, hogy elmenjenek fát gyűjteni a bozótosba. Közülük még egyiküknek sem született gyermeke. Azon az úton, amelyen elindultak, hogy fát gyűjtsenek, egy *Amma* oltár volt az úton. Mindannyian ígéretet tettek ennek az úton levő *Ammának*, hogy ha egy gyermeket ad nekik, mindannyian adnának neki valamit. Néhányan azt mondták, hogy akkor egy tyúkot adnak neki, a többiek pedig kecskét vagy juhot. Valaki viszont azt mondta, hogy nekem és minden esetre, ha lesz egy gyermekem, az én gyermekem az, akit neki fogok adni.

Ezután hazamentek. Mindannyian boldogan leereszkedtek a dumphalmákról. Azok, akik ígéretet tettek, hogy adnak egy tyúkot, adtak egy tyúkot *Ammának*. Azok, akik ígéretet tettek, hogy adnak egy kecskét vagy juhot, adtak egy kecskét vagy egy juhot.

Az a nő, aki megígérte, hogy gyermekét adja, hagyta, hogy elteljen három év, mivel nem tudta elhagyni a gyermekét. Amma elkezdte követelni járandóságát. A nő minden nap a férjére hagyta a gyermekét. Elindult, hogy fát gyűjtsön a bozótosban. A férje szőni kezdett.

Amma minden tőle telhetőt megtett, követelte a járandóságát, amit azonban nem kapott meg. Amma vadgalambbá változott, letelepedett egy majomkenyérfára, és elkezdett énekelni:

*Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo (az asszony neve) apja, üdvözlégy!
Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo anyja, üdvözlégy!
Ha kecskét vagy juhokat adunk Ammának, az jó.
Ha rabszolgákat adunk Ammának, az jó.
Ha fekete embert adunk Ammának, az rossz.*

A férfi abbahagyta a szövést, és meghallgatta a vadgalamb énekét. A vadgalamb elrepült. Egy másik nap a vadgalamb visszatért. Letelepedett a szövőszék kis padjára. Újra énekelni kezdett. A férje szőni kezdett. Amma minden tőle telhetőt megtett, követelte a járandóságát, amit azonban nem kapott meg. Amma vadgalambbá változott, letelepedett egy majomkenyérfára, és elkezdett énekelni:

*Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo apja, üdvözlégy!
Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo anyja, üdvözlégy!
Ha kecskét vagy juhokat adunk Ammának, az jó.
Ha rabszolgákat adunk Ammának, az jó.
Ha fekete embert adunk Ammának, az rossz.*

A férfi megszakította a szövést. Figyelmesen meghallgatta a dalt. Nem akart semmit sem mondani a feleségének. A vadgalamb elrepült. Egy másik nap a vadgalamb ismét visszatért, lepihent a vállán, és sírni kezdett. Ismét ugyanazt a dalt énekelte.

*Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo apja, üdvözlégy!
Üdvözlégy, üdvözlény, Yaborugo anyja, üdvözlégy!
Ha kecskét vagy juhokat adunk Ammának, az jó.
Ha rabszolgákat adunk Ammának, az jó.
Ha fekete embert adunk Ammának, az rossz.*

(A férfi) ismét megállt a szövéssel. Azt mondta, hogy megy és elkapja a vadgalambot, de az elrepült. Akkor felállt, és követni kezdte őt. Ment csak ment, és elérkezett arra a helyre, ahová a vadgalamb leszállt. Ott találta a lányát, akinek Amma elvágta a torkát, kettévágta, és az oltárra terítette. Az apa erősen ránézett, de nem szólt semmit. Hazament. Fogta a feleségét, és elvágta a torkát, összegyűjtötte a vérét, a lánya sírjába tette, egy kis földet öszszegyűrt a vérrel, és lezárta a sírt. Fogta a feleségét, kettőbe vágta, aztán ment, kitérta a nyílást, Amma pedig kiszabadította a gyermekét, és hagyta őt (*vele elmenni*). Ha így lenne, akkor minden nő elrejtene gyermekeit a férje elől.”

A tudós asszony, G. Calame-Griaule aprólékos magyarázataiból most csak a leglényegesebbeket idézzük. Elsőként is azt, hogy a mese mondanivalója ennyi: nem szabad olyan meggondolatlan ígéreteket elkövetni, mint amelyet a súlyos sorsra jutott fiatalasszony tett. Másrészt a kegyetlen végkifejlet mögött egy eléggé mindennapi élettapasztalat áll: ugyanis a dogonok a házi isteneknek gyakorta áldoznak különféle célokból: jobb termésért, esőért, gyermekáldásért, sikeres gyermekszülésért, betegségből való gyógyulásért, sőt, sikeres és boldog házasságért vagy persze az ősök emlékére és tiszteletére. Ilyenkor pedig a házi isteneket megjelenítő idOLOKRA, Bábukra, fétisekre valamely állat vérére csorgatják, és a mesében leírt módon hajítják rá a tetemet a házi oltárra. Vagyis egy a valóságból jól ismert jelenet képe került át a mesébe.

Említjük ugyanakkor, hogy Afrikában sok szubszaharai népnél a fonás a nők, a szövés a férfiak feladata: ha a szövés az asszonyokra maradna, az hitük szerint bajt hozhatna a családokra. Még talán annyit, az idézett szöveg az epikai műfaj egyik legtipikusabb afrikai formai jelenségét mutatja, amennyiben ún. énekbetétes mesével állunk itt szemben. A magyar mesevilágban ez a forma szinte csak elvétve létezik, de az olasz mesék vagy Grimm meséi között is csak néhány ilyen példával találkozhatunk, viszont a nevezetes orosz nyelvű népmesesorozat kötetének tanúsága szerint Ázsiában (vagyis Európán kívüli kultúrákban) is gazdagabban fellelhetőek a mesébe ékelt ének.

Befejezésül még annyit, bár úgy tűnik, módunkban állt a dogon kultúra számos vonását felvillantani, Afrikát valójában csak akkor lehet megismerni, ha egy-egy nép világának minden részletéről vannak, lesznek ismereteink. Eme kétségkívül különleges és vonzó törzsi társadalmi jelenségkör is csak akkor nyílhat(na) fel teljesen a szemünk előtt, ha a mostaninál sokkal több energiát fektethetnénk bele körüljárásába, megismerésébe.

Zárjuk tanulmányunkat azzal, az egyetlen dogon származású író, akiről tudunk, Yambo Ouologuem. Nevezetes regényébe (*Le devoir de violence* / Az erőszak kényszere, 1968), amelyet a korai elmarasztalásokon túllépve ma már a kritika a kontinens hatalmasra nőtt regényirodalma egyik kulcsjelentőségű alkotásának tekint, miközben hihetetlen gyűlölettel teszi kritika tárgyává a kontinens nyugati felén élő népek hataloméhes, erőszakos őseit, számos afrikai és dogon néphagyományt épít bele abba. Vajha ez a mára immár valóban kulcsregénynek tekintett mű is végre megszólalhatna magyar nyelven?

BIBLIOGRÁFIA

(Megjegyzés: az általunk megtevesztőnek minősített információkat tartalmazó legismertebb köteteket is felvettük a bibliográfiába, lásd Guerrier 1975, Szőke 2001, Temple 1976.)

Anon, 2008. Mali Demographic Profile (internet).

Bedaux, R. M. A. – Lange, A. G.: Tellem, Reconnaissance Archéologique d'une culture de l'Ouest Afrique au Moyen Age: La Roterie. *Journal des Africanistes* (Paris), 1983, 53, 1-2, 5-59.

- Biernaczky Szilárd: Élet és halál a sziklák között (Felső-Volta és Máli dogon népe), 1-2. rész (rádióelőadások), in *Fekete Afrika zenéjéből*. Népzenei előadássorozat. Budapest, 1967, Magyar Rádió, 9 + 9 gépelt old. (kézirat)
- Biernaczky Szilárd: Mítoszok és mesék a hagyományos afrikai közösségek életében. *Valóság*, 2002, 45, 1, 10-26.
- Biernaczky Szilárd: *Az afrikai népek szájhagyományai*. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához. Érd, 2020, Mundus Novus Könyvek (Hagyományos Kultúra a Modern Afrikában 6.).
- Biernaczky Szilárd: Élő mítosz a rítusok „testében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében). *Új Forrás*, 2020, 52. évf., 7. szám, 40-58.
- Brecher, Kenneth: Sirius Enigmas, in Brecher, Kenneth – Freitag, Michael ed.: *Astronomy of the Ancients*. Cambridge, Mass., 1979, MIT Press, 91-115.
- Calame-Griaule, Geneviève: *Ethnologie et language La parole chez les Dogon*. Paris, 1965, Gallimard.
- Calame-Griaule, Geneviève: *Des cauris au marché: essais sur des contes africains*. Paris, 1987, Société des Africanistes. (Memoires de la Société des africanistes)
- Calame-Griaule, Geneviève: *Contes dogon du Mali*. Paris, 2000, Karthala.
- Calame-Griaule, Geneviève – Calame, Blaise: *Scènes de la vie des Dogon*. n. d. OCORA, OCR 33. (hanglemez)
- Damase, J. – Michel Leiris: *Sculpture of the Tellem and the Dogon*. London, 1959, Hanover Gallery.
- Delafosse, Maurice: (Aura Poku), in: *Essai de manuel de la langue agni*. Paris, 1900, André, 159-164.
- Dieterlen, Germaine: *Les âmes des Dogon*. Paris, 1941, Institut d’Ethnologie, XL + 268 old. + 15 pl.
- Dieterlen, Germaine: *Le titre d’honneur des Arou* (Dogon Mali). Paris, 1982, Société des Africanistes.
- Griaule, Marcel: *Masques Dogons*. Paris, 1938, Institut d’Ethnologie, 891 old. + XXXII planches.
- Griaule, Marcel: *Jeux Dogons*. Paris, 1938, Institut d’Ethnologie, 291 old. + XII planches (textes différents)
- Griaule, Marcel: *Dieu d’eau, Entretiens avec Ogotommeli*. Paris, 1948, Editions du Chêne.
- Griaule, Marcel – Dieterlen, Germaine: *Signes graphiques soudanais*. Paris, 1951, Hermann (L’Homme: Cahiers d’Ethnologie, de Géographie et de Linguistique 3).
- Griaule, Marcel – Dieterlen, Germaine: *La lenard pâle. Le mythe cosmogonique*. Paris, 1965, Institut d’Ethnologie.
- Guman István: *Dogon mitológia és csillagászat*. Szerk., a függelék és a bibl. összeáll.: Biernaczky Szilárd. Budapest, 2006, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Himmelheber, Hans: *Aura Poku. Mythen, Tiergeschichten und Sagen, Sprichwörter, Fabeln und Rätsel*. Eisenach, 1951, E. Röth.
- Katona Imre – Ecsedi Csaba: (dogon mitológia), in Bodrogi Tibor, Dobossy László és mások: *Mitológiai ábécé*. Budapest, 1970, Gondolat, 9-42.
- Guerrier, Eric: *Essai sur la cosmogonie des dogon. L’arche du Nommo*. Paris, 1975, Éditions Robert Laffont.
- Leiris, Michèle: *La langue secrète des Dogons de Sanga (Soudan Français)*. Paris, 1948, Institut d’Ethnologie.
- Lifchitz, Déborah: Les formules propitiatoires chez les Dogon des Falaises de Bandiagara (Soudan Français). *Journal de la Société des Africanistes* 1938, 8, 1, 33-55.
- Lifchitz, Déborah: La littérature orale chez les dogon du Soudan Français. *Africa* (London), 1940, 13, 3, 235-249.
- Lifchitz, Déborah – Paulme, Denise: Les fêtes des semailles en 1935 chez les Dogons de Sanga. *Journal de la Société des Africanistes* (Paris), 1936, 6, 95-110. + 1 planche.

- Lifchitz, Déborah – Paulme, Denise: Les animaux dans le folklore dogon. *Revue de Folklore Français et de Folklore Colonial*, 1936, 7, 6, 282–292.
- Lifchitz, Déborah – Paulme, Denise: Devinettes et proverbes dogon (Soudan français). *Revue de folklore français et de folklore colonial*, 1938, 9, 3, 117–146, 9, 4, 176–202.
- Lifchitz, Déborah – Paulme, Denise: Les noms individuels chez les Dogons (Soudan Français). *Mémoires de l'I.F.A.N.* (Dakar), 1953, 23, 307–358.
- Ouologuem Yambo: *Le devoir de violence* (Az erőszak kényszere). Paris, 1968, Éditions de Seuil.
- Paulme, Denise: *Organisation sociale des Dogon*. Paris, 1940, Domat-Montchrestien, XXXII + 595 old. (Études de sociologie et d'ethnologie juridiques.)
- Ridpath, Ian: Investigating the Sirius Mystery, in Grazier, Kendrick ed.: *Paranormal Borderlands of Science*. Buffalo, New York, 1981, Prometheus Books, 348–354.
- Rouch, Jean: *Une rétrospective*. Paris, 1981, Ministère des relations extérieures – Cellule d'animation culturelle.
- Seabrook, William B.: *Utak a Dzsungelben*. Ford. Szerb Antal. Budapest, 1936, Révai. (Eredeti kiadása: *Jungle Ways*, 1931.)
- Szóke Miklós Árpád: *Szírusz gyermekei. A dogon mítosz nyomában/A dogonok mítosztörténetéről*. Pécs, [2001], Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója.
- Temple, Robert K. G.: *The Sirius Mystery*. London, 1976, Sidgwick and Jackson.
- Viti, Fabio: Les ruses de l'oral, la force de l'écrit. Le mythe baule d'Aura Poku. *Cahiers d'Études Africaines*, 2009, No. 4., 196, 869–892.

Germaine Dieterlen (1903–1999)